

HUDI JÓZSEF

A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században

A magyarországi könyvkultúra újkori történetének irodalmát mindmáig sajátos egyoldalúság jellemzi. Amíg a gazdag főúri könyvtárakról, továbbá a szerzetesrendi, érseki és püspöki könyvtárakról könyvtárnyi irodalom keletkezett az elmúlt másfél száz évben, addig a köznemesség műveltségét tükröző könyvekről már jóval kevesebb tanulmány készült. A városi polgárság könyvkultúrájáról még kevesebbet tudunk, mivel sem a művelődéstörténeti munkák, sem pedig a magyar honfoglalás millenniumára készült megye- és városmonográfiák nem fordítottak figyelmet a polgárok magánkönyvtáira.¹

Az újkori magyar polgári könyvgyűjtési, olvasási szokások rendszeres feltárására és közzétételére elsőként az 1979-ben szerveződött szegedi könyvtártörténeti műhely vállalkozott.² A szabad királyi városokra korlátozódó, s időben is lehatárolt (az 1720-as évekig terjedő) vizsgálat elsősorban az előző korszak művelődéstörténetét gazdagítja. Ugyanakkor felveti a mezővárosi könyvkultúra vizsgálatának szükségességét is. E téren eddig ugyanis csak részeredmények születtek.³ Az inventárium típusú, a történeti sta-

1 A kutatás korábbi és mai helyzetét tükrözi *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtárak a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei). Bp. 1939. *Szarvasi M.* a polgárságot a szabad királyi városok polgárságával azonosította, s csak a kölcsönkönyvtárakkal foglalkozott (i. m. 95–96.). *Csapodi Csaba–Tóth András–Vétesy András*: Magyar könyvtártörténet. Bp. 1987., amely hasonló szellemben közelítette meg a témát. A Magyarország vármegyéi és városai c. millenniumi sorozatot Borovszky Samu szerkesztette; a dunántúli megyék közül Esztergom, Győr és Vas vármegye története jelent meg.

2 A műhely programjáról és első eredményeiről *Monok István*: XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilvántartása és publikálása). Magyar Könyvszemle 1988. 78–82. Az újabb eredmények rendszerező összefoglalása európai összehasonlítással: *Farkas Gábor*: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle 1992. 100–120.

3 A mezővárosok olvasáskultúrájához is számos adalékot nyújt *Bodolay Géza*: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963., valamint *Fülöp Géza*: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978., továbbá *Kókay György*: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Hrg. von Herbert G. Gopfert–Alberto Martino–Reinhard Wittman. Wiesbaden, 1990., magyarul *Uő*: A könyvkereskedelem Magyarországon. Bp. 1997.; *Uő*: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. A városi levéltárak hasznosítható irattípusairól eligazítást nyújt *Dóka Klára*: A könyvtörténet levéltári forrásaiból. Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában. Magyar Könyvszemle 1982. 141–150. A hazai és nemzetközi szakirodalmat felhasználva az alfabetizációs kutatások összefoglalását adja *Tóth István György*: Mivel-hogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarorszá-

tisztika módszereivel is vizsgálható 18–19. századi forrásoknak az összegyűjtésére és elemzésére még lokális szinten sem került sor.⁴

Veszprém megyében még az átlagnál is rosszabb a helyzet: a millenáris megyemonográfia – bár tervezték – nem készült el, s a városok közül is mindössze Pápa monográfiája jelent meg, amely a polgárság 18. századi könyvkultúrájával egyáltalán nem foglalkozott.⁵

Veszprém újkori várostörténetét a nagyközönség először Véghely Dezső városi főjegyző, történész 1886-ban *Emléklapok...* címmel megjelent közigazgatástörténeti munkájából ismerhette meg. A szerző behatóan ismertette a város jogviszonyainak és igazgatástörténetének alakulását, de a város műveltségi viszonyaira kevés gondot fordított – a polgárok könyvkultúrája pedig egyáltalán nem érdekelte.⁶

A városmonográfiát helyettesítő színvonalas tanulmánykötet, a báró Hornig Károly veszprémi püspök támogatásával megjelent *Veszprém múltja és jelene* a 18–19. századi műveltségi viszonyokat intézményi aspektusból – az iskolarendszer, társadalmi egyesületek oldaláról – világította meg, a könyvtárüggyel külön nem foglalkozott.⁷ A két világháború közötti és utáni időszak reprezentatív művei az Árpád- és a török kor kultúrtörténetéhez hoztak újabb adalékokat.⁸ Az elmúlt két évtizedben a várostörténet szórványos,⁹ míg a nyomdászati, könyvkereskedelmi, egyleti és alfabetizációs kutatások részletes adatokkal járultak hozzá a késő rendi társadalom könyvkultúrájának megismeréséhez.¹⁰

gon. Bp. 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) A részletes bibliográfia: 301–318. A korszak sajtótörténetét feldolgozta: A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979.

4 A mezővárosi forrásokat hasznosító kiadványok közül néhányat emelünk ki. *Tárkány Szűcs Ernő*: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961.; *Németh Zoltán*: Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1847. Debrecen, 1983.; *Kocsis Gyula*: 18. századi ceglédi végrendeletek. In: Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről. Szerk. Kocsis Gyula. Cegléd, 1993. (Ceglédi füzetek 28.) 5–31. *Horváth József* győri könyvtáros 3 kötetben közzétette a győri 17. századi végrendeletek javarészét (Győri végrendeletek a 17. századból. I–III. Győr, 1995–1997.), s megkezdte a 18. századi végrendeletek és inventáriumok feldolgozását is. Szakdolgozata inventáriumok alapján 3 nagyobb és 12 kisebb győri magánkönyvtárat mutat be a 18. századból. *Horváth József*: Adalékok a XVI–XVIII. századi Győr könyvkultúrájához. (Magánkönyvtárak). Győr, 1994. (ELTE BTK szakdolgozat.) A 19. század első felének keszthelyi olvasáskultúráját 176 inventárium ismeretében, 30 könyvet is tartalmazó inventárium, továbbá az adóösszeírások és iskoláztatási viszonyok alapján mutatta be *Király Ferenc*: Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. (Adatok egy dunántúli kisváros olvasástörténetéhez). In: Művelődéstörténeti tanulmányok 1990. Szerk. Turbuly Éva. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény 31.) 163–191.

5 Pápa város egyetemes leírása. Szerk. Kapossy Lucian. Pápa, 1905. (Reprint kiadás: Pápa, 1989.)

6 *Véghely Dezső*: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. (Az 1875-ik évi jelentés töredéke). Veszprém, 1886.

7 Veszprém múltja és jelene. Veszprém, 1912. A kötet török kori történeti fejezetét rövidesen meghaladta egy monografikus feldolgozás. *Erdélyi Gyula*: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913.

8 *Gutheil Jenő*: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977.; *Hungler József*: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986.

9 *Hungler József*: Veszprém településtörténete. Veszprém, 1988.

10 A szerző fontosabb idevonatkozó munkái: *Hudi József*: Veszprémi folyóiratok 1848 előtt. Horizont 1985. 2. sz. 32–36.; *Uő*: A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. (Adalékok a

Jelen dolgozatunk – mely egy hosszabb tanulmány rövidített változata – az elmúlt két évtized levéltári kutatásaira építve szeretné bemutatni a rendi értelemben vett veszprémi polgárság magánkönyvtárait, olvasási szokásait, ízlését; a veszprémi könyvtörzsek és nyomdászok könyvkultúrában betöltött szerepét. Nem kívánunk foglalkozni a városban székelő katolikus püspök, sem a káptalan tagjainak magánkönyvtáraival, a megyeszékhely kolostori-szerzetesi könyvtáraival, továbbá a nemesi és nem nemesi értelmiségiek magánkönyvtáraival, melyek nagyságrenddel különböznek a polgárok könyvtáraitól. Külön kutatási témának tekintjük a városban élő, polgárjoggal nem bíró zsidóság könyvhasználatának, művelődésének kutatását is.

Veszprém a 18–19. században

A 16–17. században a királyi és a hódoltsági Magyarország közti ütközőzónában fekvő Veszprém – megerősített várának köszönhetően – fontos szerepet játszott a Balatontól északra húzódó végvári rendszerben. Mint királyi végvár, tartósan magyar kézen maradt, s ennek köszönhetően a város megőrizte gazdasági, társadalmi és hatalmi pozícióit. A katolikus földesurak, a püspök és a káptalan – miután 1552-ben elmenekültek székhelyükről – hosszú időre elvesztették befolyásukat, szabad utat engedve a reformáció terjedésének. A 17. században Veszprém már nemcsak a királyi végvári vonalnak, hanem a dunántúli reformátusságnak is erős bástyája volt.

A 18. század elejétől kezdve a város arculata gyökeresen megváltozott. Veszprém 1702-ben elvesztette végvár-jellegét, a földesurak újjászervezték hatalmukat, s a Habsburg birodalmi kormányzat támogatását élvezve, megkezdték és sikeresen folytatták a rekatalizálást. Sikerüket garantálta, hogy a veszprémi püspökök mint örökös főispánok 1773-ig a megye legfőbb közjogi méltóságát, a főispáni tisztet is betöltötték, s a megye politikai életét alapvetően meghatározták.¹¹

Veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1986. 451–475.; *Uő*: Veszprémi könyvkereskedők a XVIII–XIX. században. Horizont 1988. 2. sz. 26–29.; *Uő*: Írni tudás Veszprém vármegyében a XIX. század közepén. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon. (XI–XIX. század). Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 457–465.; *Uő*: Alfabetizáció és írásbeliség a 18–19. században. Rubicon 1990. 5. sz. 16–17.; *Uő*: A Veszprém megyei sajtó kezdetei (1788–1847). Limes 1990. 2. sz. 77–90.; *Uő*: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben. Levéltári Szemle 1995. 4. sz. 38–46. A továbbiakban e művekre csak a legszükségesebb esetben hivatkozunk. Az 1846-ban Veszprémben letelepedett Georgi-könyvkötőcsalád történetét feldolgozta *Hogya György*: Öt nemzedék a könyvkötészet szolgálatában. Veszprém, 1987. A könyvkötészet fejlődését áttekintette *Koncz Pál*: Könyvkötők a 18–19. századi Veszprém megyében. (Előzetes kutatási jelentés). Magyar Könyvszemle 1992. 332–346. Reformkori sajtótörténeti adatokat is hoz *Szegeleti Ildikó*: Veszprém megye nyomdászata 1860–1920. Veszprém, 1978.

11 Az örökös főispáni tisztségről – közte a veszprémiről – ld. *Fekete Lajos*: A vármegyei tisztikar a XVI–XVII. században. Bp. 1914. 22–28. A veszprémi püspökök Koller Ignác (1762–1773) haláláig „comes perpetuus ac supremus” címmel gyakorolták a főispánságot; Mária Terézia az új püspököknek, Bajzáth Józsefnek (1777–1802) már nem adott főispáni kinevezést, hanem világiakra bízta a megye irányítását. Vö. *Gutheil J.*: i. m. 118.

Az egyházi földesurak egyik legfőbb törekvése kezdettől fogva a város jogviszonyainak a rendezése volt, amely három eltérő jogállású társadalmi csoport: a várkatonaság (*presidiarii*), a nemesek (*nobiles*) és a polgárok (*cives*) kötelezettségeinek és jogainak meghatározását, egyúttal a szabad végvári élet utolsó nyomainak eltüntetését jelentette.¹²

A városiakkal 1702-ben kötött első szerződés (*contractus*) biztosította a város önkormányzatát (kapitány, bíró és 12 tagú tanács választása), de a lakosok gazdasági jogait alaposan megnyirbálta. Földesúri kilenced és tized (vagy váltságösszeg) fizetésére kötelezte őket, s a korábbi szabad bormérést – megélhetésük egyik fő forrását – fél évre csökkentette. A káptalan pedig a legeltetési jogot korlátozta. Bár a lakosok mentesültek a robotkötelezettség alól, de a levélhordásból, a karhatalmi és bandériumállítási feladatokból ki kellett venniük a részüket. A szerződés hatályba lépésével megkezdődött az egykor kiváltságos katonáskodó réteg lesüllyedése az adózó polgárságba.

Gróf Esterházy Imre püspök tovább növelte a földesúri befolyást: az 1723. évi kontraktusban már csak negyedévi bormérést engedélyezett a polgároknak, s két évvel később külön szerződést kötött a püspöki telken élő nemesekkel, akiket kivett a városi tanács joghatósága alól.

Veszprém város helyzete Padányi Bíró Márton püspöksége (1745–1762) alatt tovább romlott: 1748-ban megerősítette az Esterházy-szerződést, ugyanakkor évi 700 forint összegű adót vetett a városi adózókra. Súlyosan megsértette a városi autonómiát azzal is, hogy csökkentette a város bíraskodási jogkörét és a tisztújításon 1748-tól kezdve a bíró jelölésének jogát magának tartotta fenn.¹³

A város makacsul ellenszegült Bíró törekvéseinek, de pert veszített ellene. A földesurak minden fórumon megakadályozták azt is, hogy a város a szabad királyi városi rangot megszerezze. Az 1746–1836 között zajló, meg-megújuló, hatalmas költségeket felemésztő jogi küzdelem végül is nem járt eredménnyel.¹⁴

A földesurak várospolitikáját a 18. század derekáig a rekatolizációs törekvések határozták meg. 1716-ban betiltották a reformátusok szabad vallásgyakorlatát, s ettől kezdve – etnikai hovatarozástól függetlenül – csak katolikusnak adtak letelepedési engedélyt; a céhek csak katolikusokat vehettek fel tagjaik sorába. Ugyanakkor a közvetlenül földesúri joghatóság alá tartozó görögök és zsidók letelepedését megengedték, aminek következtében az önálló községbe tömörülő zsidóság a század végére már jelentős gazdasági befolyásra tett szert.

A török uralom utáni újjáépítési folyamat eredményeként egy többnemzetiségű, többfelekezetű (de katolikus többségű), magyarországi mértékkel mérve fejlett város jött létre, amelyben a türelmi rendelet (1781) végrehajtása után a felekezeti ellentétek háttérbe szorultak. 1785-ben – az első hivatalos népszámlálás idején már 7082 személy – az 1720-as népesség kb. háromszorosa – élt a városban.

12 A város jogviszonyainak 18. századi alakulását részletesen bemutatja *Lukcsics József*: Veszprém város újkori története (1552–1912.). In: Veszprém múltja és jelene i. m. 33–69., kül. 52–64. Vázlatos áttekintésünket az ő munkája alapján készítettük.

13 *Lichtneckert András*: Veszprém társadalmi és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 315.

14 Erről részletesebben *Solymosi Erzsébet*: Veszprém harca a szabad királyi városi jogállásért. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. XIV. Szerk. Hadnagy László. Veszprém, 1990. 7–27.

A lakosok közül 5038 fő, a népesség 77,13%-a volt katolikus – a protestáns felekezetűek közül a reformátusok voltak túlsúlyban. A lakosság felekezeti megoszlása hosszú távon a következőképpen alakult:¹⁵

1. táblázat

Veszprém felekezeti megoszlása a 18–19. században

Vallási felezetek	Tagjaik száma és aránya					
	1757	%	1818	%	1847	%
1. Római katolikus	3316	68,5	6233	72,4	11 176	80,7
2. Református	1319	27,2	1550	18,0	1 310	9,5
3. Evangélikus	179	3,7	208	2,4	484	3,5
4. Görögkeleti	19	0,4	36	0,4	13	0,1
5. Izraelita	12	0,2	584	6,8	863	6,2
Mindösszesen:	4845	100,0	8611	100,0	13 846	100,0

A táblázat jól érzékelteti, hogy a 18. század közepére kialakult felekezeti viszonyok alapján nem változtak, bár módosultak, s a demográfiai folyamatok a protestánsokat hátrányosan, a katolikusokat és az izraelitákat előnyösen érintették.

Az 1780-as évektől, a nemzeti irodalom és kultúra kibontakozásától kezdve Veszprémet a köztudat már elsősorban az adott régió kulturális, igazgatási és gazdasági centrumaként emlegette. A vallásháború megszűntével minden felekezet tartott fenn elemi népiskolát (legkésőbb, 1805-ben a zsidóság szervezett elemi); a városban katolikus gimnázium, s papi szeminárium működött – a reformátusok az 50 km-re lévő pápai református kollégiumban, az evangélikusok a soproni líceumban folytathatták tanulmányaikat.¹⁶

A város egyszerre volt az állami adminisztrációnak (sóhivatal, posta, hadkiegészítő parancsnokság); a püspöki, a református egyházmegyei, a vármegyei igazgatásnak, valamint a két földesúri uradalomnak a központja.¹⁷

A város piaci felvevőhelye volt a Balaton környéki vármegyék gabonájának, borának, a Bakony fájának és az ipari termékeknek. Fejlettsége révén a magyar városnáló-

15 Az 1757. évi adatokat közli *Ila Bálint–Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Bp. 1964. 397., az 1818. évit *Lichtneckert A.*: i. m. 319. Az 1847. évi adatokat Rosos István alispán 1847. évi nyomtatott alispáni jelentéséből vettem: N. Veszprém megye első alispánjának Szent Király Szabadgyai Rosos István úrnak a megye állapotjáról 1847-ik évre készített hivatalos jelentése. Veszprém, 1848. 2.

16 Az 1805-ben megszervezett veszprémi zsidó elemi iskola az első mezővárosi nyilvános izraelita elemi iskola volt a megyében. Történetét feldolgozta *Szép Lipót: A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805–1905*. Veszprém, 1905. Ezt követően 1826-ban Pápán, 1828-ban Palotán létesítettek izraelita elemi iskolát. Vö. *Hudi József: A Veszprém megyei zsidóság elemi oktatása a reformkorban*. Megyei Pedagógiai Híradó 1984. 3. sz. 11–17. A pápai kollégium történetének újabb feldolgozása: *A pápai kollégium története*. Szerk. Trócsányi Zoltán. Bp. 1981.

17 Veszprém a 18. század végére vált a megye közigazgatási székhelyévé; előtte felváltva hol Pápán, hol Veszprémben tartották a megyegyűléseket.

zatban a 10., míg a bakonyalji Pápa – a nagy rivális – csupán a 38. helyet foglalta el a 19. század elején.¹⁸

A kialakult hatalmi viszonyokat pontosan tükrözte a városi tér használata: a földesurak a 18. század második felében már a várban székeltek, itt kapott helyet a középületeknek egy része: az állandó vármegyeháza (1763), a katolikus gimnázium (1711), a papi szeminárium, az agg papok háza, a plébániaház és a vármegyei elit lakóházainak egy része, míg a város két piacterét övező épületeket a polgári és a nemesi elit bírta.

Az iparosok zöme a Cserhát városrészen, a módosabb polgárság a Hosszú (ma Jókai) utca két oldalán és a piactereken épült egyemeletes házakban lakott. Az 1710-es években a várból elűzött református polgárok zöme a jeruzsálemhegyi városrészen, míg a környező német (Bánd, Herend, Márkó, Veszprémfajszt stb.) és magyar településekről (Rátót, Szentkirályszabadja stb.) beszivárgó, a távolabbról beköltöző iparos és paraszti réteg tagjai a káptalani városrészen, az ún. Tizenháromvárosban és környékén (a mai Dózsavárosban) telepedtek le.

A városi önkormányzatot az iparos és kereskedő polgárság tartotta kézben, amely a város lakosságának csak kisebb részét – közel egyharmadát – tette ki. 1720-ban a polgári renden lévők az adózó lakosság 31%-át, 1828-ban mintegy 38%-át alkották. A lakosság mintegy 11–12%-át kitevő nemesek külön községbe szerveződtek, saját előljáróságot (bíró, perceptor, bor- és utcabírák, hadnagy stb.) választottak, s 1848-ig külön önkormányzati életet éltek.¹⁹

A városi választójoggal csak a *polgárjogot* szerettek élhetnek, a *tanácsba* azonban csak a legvagyonosabb iparosok és kereskedők kerülhettek. A polgárjog megszerzéséhez hosszú út vezetett: a messziről jött előbb letelepedési engedélyt szerzett a földesúrtól, majd miután szakmát tanult, s céhes iparos vagy kereskedő lett, kérhette a tanácstól a polgárjogot. A polgárjog segítségével bekerülhetett a külső testületekbe (a hatvanosok testületébe, majd a külső tanácsba), onnan pedig a városi tanácsba. A tanácsosi tagság (a tanácsnoki tisztség) megszerzése természetesen csak kevesek számára sikerült, de aki elérte, élethosszig betölthette a tisztséget.

A polgárjog megszerzéséhez felvételi díjat (ún. polgártaxát) kellett fizetnie.²⁰ A felvett polgár esküt tett, ezzel a fegyveres polgárság tagjává vált, ami azt is jelentette, hogy a szolgálatra alkalmas egyéneknek díszes egyenruhát és fegyvert kellett készíttetniük,

18 *Bácskai Vera–Nagy Lajos*: Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. *Ethnographia* 1978. 217–230.

19 *Hudi József*: Veszprém mezőváros nemesi községének önkormányzata a 18–19. században. In: *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23–25.* Szerk. Mikó Zsuzsa. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) 115–121. Az egységes városi közigazgatás megteremtéséről *Lichtneckert A.*: i. m. 313–334. (Az új városi képviselőtestület megválasztása 1849. jún. 26-án történt.) Érdekesség, hogy 1829-ig a perceptor (itt: pénztáros) volt a nemesi *communitas* vezetője; ebben az évben választottak először bírót.

20 Bainer András győri német varga 1755-ben Árvai Sándor püspöki tiszttartótól kapott letelepedési engedélyt, s miután felvették a német vargák céhébe, a polgárjogot is megszerezte. Felvételtkor 6 forintot fizetett, ennek felét a városi pénztárba tették, felét a tanács tagok közt osztották szét. 1781-ben Czekkel Ignác csehországi szappanosmestert *incolatusa* (letelepedési engedélye) felmutatása után, 4 forint purgerpénz lefizetése ellenében vették fel a polgári testületbe. A jegyzőkönyv a tényt a következőképpen rögzítette: a „városi emberek közé bévétetnek mind azon kötelességgel, mint más városi személyek”. Vö. *Hungler J.*: Veszprém településtörténete i. m. 181., 204.

hogy az egyházi szertartásokon (pl. úrnapiján) és világi ünnepeken (pl. a főispáni beiktatáson) a magyar vagy német vezényletű században szolgálatot láthassanak el.²¹

A céhek és kereskedő grémiumok tagjainak erkölcsileg példamutató életet kellett élniük; a mesteremberek gazdasági és társadalmi kötelezettségét a király által kiadott céhtörvények pontosan előírták.

A veszprémi polgárság a városi népesség iskolázott rétege volt, amely az elemi ismereteken kívül a gyakorlatban – az inas- és legényélet idején – megszerezte a szükséges szakismereteket is. A műhely és kereskedés, a céhek, a város, a hegyközség és az egyházközségek adminisztrációjának intézése az írni-olvasni tudást fokozatosan a mindennapi élet részévé tette a 18. században.

A megtett út egészét nehéz statisztikailag mérni. Bizonyos, hogy a 18. század elején, pl. az 1715. évi adóösszeírás idején az adózó polgárságnak csak töredéke tudott írni. Egy évszázaddal később már lényegesen más volt a helyzet. 1815-ben, amikor a polgári és paraszti renden lévő adózóknak dönteniük kellett, hogy folytatják-e a szabad királyi városi rangért indított küzdelmet, a szerződést aláíró 763 főből 357 (46,79%) tudta aláírni a nevét. Az azonosítható 109 német adózó esetében még magasabb volt az arány: e rétegből 92 személy (84,40%) írta alá a nevét, s csak 17 fő rajzolt a neve mellé keresztet.

A rendi korszak végén, 1848-ban, a céhek (hiányos) adatszolgáltatása szerint az inasoknak 74,42%-a, a legényeknek 64,95%-a tudott írni. A leendő csizmadiákról – az egyik legnépesebb társaságról – például azt is megjegyezték, hogy „írni sorsokhoz képest tudnak”; a fazekas céh-ifjúságról pedig azt, hogy „írnya többnyire valami keveset mindenki tud”.²² Az alfabetizáció folyamatának vizsgálata azt bizonyítja, hogy a Veszprém városi polgárság körében már a 18. században végbement a kulturális forradalom: a század végére a polgárság többsége írni-olvasni tudóvá vált. A „take off” viszonylag rövid távon – mintegy két-három nemzedéknyi idő alatt – jelentős eredményeket hozott. A siker a városi polgárság nemesi és nem nemesi tagjainak közös erőfeszítéséből született. Az iskoláztatás elfogadásában jelentős szerepet játszott a nemesi kulturális minta, amely elősegítette a mobilitási esélyek növelését.

Az alábbiakban e hosszú távú kulturális folyamat jellemzőit szeretnénk bemutatni részben a polgári magánkönyvtárak, részben a könyvkötők-könyvkereskedők, részben pedig a helyi sajtó működésének áttekintésével. A hanyatló rendiség korszakát két periódusban vizsgáltuk meg. Az első periódus felső határát – a „hosszú” 18. század jellemzése érdekében – a napóleoni háborúk végéig, az állandó magyar olvasóközönség kialakulásig toltuk ki. A reformkor időszakát szintén tágabb kontextusban vizsgáltuk.

21 1815-ben, a szabad királyi városi rang adományozásáért írt kérelemlevélben a városiak ki mondják, hogy az önkormányzat „már régen a szabad királyi városok formájára van szervezve”: az első fokú bírósági jogkörrel felruházott városi tanács egy rendes bíróból és 11 tanácsbeliből áll; a külső tanács szintén 12 tagú (deputátusok), míg a választott polgárság testülete 60 tagú (hatvanosok). Az adminisztrációt a „törvénytudó” fő- és aljegyző végzi. A fegyveres polgárságról a következőket írják: „szükség esetére vagyon magyar és német polgárokból össze állott, megkülönböztetve szedett, egyforma ruhában öltözött, felkészített, s jól gyakorlott, mintegy 120 fejből álló polgári katonasága török muzsikával, a józan politianak fenntartására”. Vö. *Hudi József*: Veszprém társadalmi-gazdasági helyzete és önkormányzata a XIX. század elején. Veszprémi Szemle 1994. 2. sz. 15–20., az idézet 16–19.

22 *Hudi J.*: Alfabetizáció és társadalom i. m. 40–42.

A polgárok könyvei a 18. században

A mezővárosi polgárság könyveinek felméréséhez több forrástípus is rendelkezésünkre áll. A hagyatéki leltárak, árverezési jegyzékek, vagyonösszeírások, az árvák javainak inventáriumai, a gyámi számadások egyaránt tartalmazhatnak könyvekkel kapcsolatos adatokat. Lehetséges forrásként szóba jöhetnének még a végrendeletek, de tapasztalataink szerint ezekben csak igen ritkán emlékeztek meg az egész vagyon szempontjából kis értékű könyvekről.²³ Pedig éppen az előbb említett forrásokból tudjuk, hogy a végrendelező polgároknak voltak könyveik.

Veszprém megye legfejlettebb mezővárosai közül Pápa 18. századi tanácsi iratai a második világháború alatt elpusztultak, egyedül a Veszprém városi közigazgatási iratokban található inventáriumok lehetnek segítségünkre.

Először is azt kell leszögeznünk, hogy a kor embere a kézíratos köteteket és nyomtatott műveket egyaránt megbecsülte. A mesteremberek gyakran saját számadásukat is a könyvkötőnél vásárolt jegyzőkönyvbe vezették. Ha városi tisztséget töltöttek be, gyám-atyaként füzet formára összefűzött papírlapokra, vagy előre bekötött jegyzőkönyvekbe jegyezték fel a számadási tételeket. A 18. század második felében divat volt a diáriumok vezetése: a kisalakú jegyzőkönyvbe recepteket, nótákat, hasznos tudnivalókat egyaránt feljegyezték. De feljegyzéseket készítettek a kalendáriumok és a biblia üresen hagyott oldalaira is. A diákok körében elterjedtek a kézíratos tankönyvek, amelyek a nyomtatott műveket helyettesítették, s éppúgy öröklődtek apáról fiúra, mint a ruhadarabok.

A mesteremberek, illetve családtagjaik könyvei az 1750-es évektől kezdve fordulnak elő a különféle összeírásokban és számadásokban; magyar és német polgárok, férfiak és nők egyaránt forgatták az olcsóbb kiadású (20–30–50 dénáros) könyveket, de arra is akad példa, hogy az 1 forintnál drágább könyveket is megvásárolták. A köteteket, értéküktől függetlenül megbecsülték. Az árveréseken még a „dib-dábnak”, „haszontalanak” nevezett könyvek is elkelték néhány garasért.

Még az idejétmúlt kalendáriumokat is megtartották, mert mindig akadt bennük szórakoztató olvasmány. A veszprémi polgárság könyveinek időbeli megoszlását a 2. táblázat mutatja.²⁴

A statisztikába – amely a polgárságnak csak töredékét jeleníti meg – kizárólag azokat a könyveket vettük fel, amelyek az összeírásban számszerűen jelölve voltak. Számos esetben csak körülírták a könyvek meglétét, de közelebbit nem jegyezték fel róluk. Ezeket az adatokat figyelmen kívül kellett hagyni.

Az árverési jegyzőkönyvek esetében csak a volt tulajdonost vettük nyilvántartásba. Ha figyelembe vesszük, hogy a tankönyveket, vallási irodalmat nemzedékeken át használták, a közelebről megismert 319 könyvet sok száz, sőt több ezer ember forgathatta az idők folyamán.

23 Rémai Lászlóné: A női végrendeletek Veszprém vármegyében a XVIII. században. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. XVIII. Szerk. Hudi József–Tóth Dezső. Veszprém, 2000. 107–138. A szerző is kiemeli, hogy Török Éva kenesei lakos 1798-ban „azon ritka végrendelezők közé tartozik, aki bibliáját és zsoldároskönyvét is örököltette”. (I. m. 109.)

24 A statisztikát a Veszprém Megyei Levéltárban (= VeML) őrzött Veszprém Városi Levéltár alábbi állagaiból gyűjtött könyvjegyzékek alapján állítottuk össze: V. 101. b. Veszprém város közgyűlési iratai., V. 102. b. Veszprém város tanácsulési iratai., V. 102. c. Különbféle irományok., V. 102. j. Végrendeletek., V. 102. m. Gyámügyi iratok.

2. táblázat

A veszprémi polgárság inventáriumokból ismert könyvei (1754–1820)

Évtized	Tulajdonos	Könyvek száma	Átlag
1751–1760	3	12	4
1761–1770	6	11	2
1771–1780	5	10	2
1781–1790	18	71	4
1791–1800	9	47	5
1801–1810	16	128	8
1811–1820	11	40	4
Mindösszesen	68	319	5

A leltárakból kitűnik, hogy az elröngyölködött műveket sem dobták el. Megbecsült helyük volt a házon belül. Sommerfeld András német szíjjártó felesége, Csőgör Julianna például az 1780-as években 8 imádságos könyvét a kis szobában lévő almáriumban tartotta.²⁵ Nemegyszer a könyvkötő vette meg az árverésen, a „kótyavetyén ” az „avított könyveket”, hogy bekötve újra hasznosítsa azokat.²⁶

A vizsgált 7 évtized alatt *nőtt a könyv jelentősége* a polgárok körében: a mesteremberek, kereskedők közül többen vásároltak könyvet, s valamelyest nőtt az olvasók tulajdonában lévő művek száma is. Míg az 1780-as évek végéig általában egy-két könyvet tartottak, a következő évtizedben már 6–8–15 kötet sorakozott az almárium polcán. Kajdi József vargamesternek 1793-ban pl. 7 vallási könyve volt, Franz Pál varga kezén már 15 könyvet találtak.²⁷ Az utóbbi a biblián és imádságoskönyveken kívül négy életrajzot (*Krisztus élete, Szentek élete, Szent Ferenc élete, Calasancius élete*) is őrzött.

A könyvek *műfaji összetétele* azonban szinte semmit sem változott. *A vallási, ájtatos irodalom megőrizte vezető szerepét.* Az ima- és énekeskönyvek, a szentek életéről szóló művek vezettek. Arra is felfigyelhetünk, hogy többen bibliát is tartottak: Milner Gottlieb mesterember (1754), Pukolai Ádám szíjjártómester (1781), Frankovics János tobakos (1791), Péter János posztós (1795), Bajnóczy János városi tanácsnok (1797), özvegy Tóth Jánosné Kajdi Éva (1799), özvegy Rostási Józsefné Botlik Erzsébet (1806), Németh (Dobos) Gergely csizmadia (1807), özvegy Richter Jánosné (1810) – az utóbbi bibliájának becsértéke 4 forintot tett ki.

25 VeML V. 102. c. Fasc. XVII. N° 65. Csőgör Julianna a szentkirálysabadjai református magyar Csőgör családból származhatott, 1788-ban hunyt el. Férje német anyanyelvű volt. A hagyatékban 4 imakönyvről tudjuk, hogy német nyelvűek voltak, ezeket Amptmonné vette 9 krajcárért, mivel „avítottak” voltak. A magyar nyelvű, s jobb állapotú könyveket a „kis leányka” vitte el.

26 Zirczen Mihály veszprémi patikus ingóságait 1800. ápr. 2-án árverezték el. Ekkor „Horváth kontraktor”, helyesebben Horváth Mihály kompaktor (könyvkötő) 33 krajcárért jutott a 128. tételszám alatt licitálásra bocsátott könyvekhez, melyeket Tóth Mihály városi jegyző „mindenfélé kalendariom és rongyos könyv” megjelöléssel illetett. VeML V. 102. c. Fasc. XXXIV. N° 14. Zirczen Mihály ingóságai árverése (1800).

27 VeML V. 102. c. Fasc. XIX. N° 81. Kajdi József vargamester hagyatéka összeírása (1793); Fasc. XXII. N° 48. Franz Pál varga hagyatéka (1798).

Az értékes könyvek – mint több adat mutatja – családon belül öröklődtek, bizonyos részüket fel sem vették az osztályba, így az is megállapítható, hogy a hagyatéki ügyek a könyvhasználatot nem tükrözik teljes egészében.

Más példák arra utalnak, hogy az örökös nélkül elhunyt személy a végrendeletében csak általánosan rendelkezett a könyveiről. Tietharth József építőmester, a veszprémi vár számos épületének tervezője és építtetője, közvetlenül halála előtt (1759) úgy rendelkezett, hogy a mesterségéhez tartozó könyveket Fux János és Terézia lánya kapja meg.²⁸ Mivel közelebbit a könyvekről nem tudunk meg, Tietharth építőmester kiskönyvtára nem szerepelhet statisztikánkban.

A legkedveltebb „ájtatos” könyvek az alábbiak voltak: *Gertrudis* (1782),²⁹ *Kegyelem szövegség* (1774), *Leiki kincs* (1782), *Leiki korona* (1781), *Leiki paradicsom* (1781), *Makula nélkül való tükör* (1774, 1781, 1787),³⁰ *Szentelek élete* (1776, 1787), *Szent út* (1782).

A „kegyes” vallási irodalmat főként a *nők könyvei* képviselték. Elsőként 1751-ben, Suly Terézia árvának vett a gyámja egy könyvet 50 dénárért.³¹ 1760-ban, nemes Juhász Sámuel Julianna lánya férjhez menetelekor, a „ládabéli ruhái” között vettek leltárba közelebről meg nem nevezett két könyvet.³² Rozsnyai Erzsébet árva hajadonnak a következő évben gyámja vett egy imádságoskönyvet 40 dénárért.³³ 1782-ben Nagy Katalin hagyatékában két könyv volt, mindkettőt Somogyiné vette meg. A *Leiki kincs* című imakönyvet 3, a *Gertrudis* című könyvet 11 dénárért szerezte meg.³⁴ 1784-ben Arleth Jakabné Herbst Anna német asszonynak egy imakönyve,³⁵ a következő évben Fejér Erzsébetnek háromnál több „haszontalan” könyve volt.³⁶ Az eset érdekessége, hogy egy könyvet és „sok dirib darab matériákat” egy hárfa tokjában, míg az „öregebb és kisebb könyveket” a pohárszéken, az ecetes és boros („messzőlős”, azaz meszelyes) üvegek, a sótartó és egy réz gyertyatartó mellett tartotta. 1786-ban György Anna egy imádságoskönyve tűnik fel az iratokban.

Özvegy Lássek Lászlóné Medgyesi Éva hagyatékában (1788) 3 imádságoskönyvet,³⁷ Sommerfeld András német szíjjártó özvegyénél, Csögör Juliannánál 8 „avitt könyvet” találtak az összeírók.³⁸ Az 1790-es évekből két asszonyi hagyatékot ismerünk: a német özvegy Foltner Jánosnének 1792-ben 7, a magyar özvegy Király Józsefnének 2 vallási könyvét vették számba. A előbbinek valószínűleg egy jövendőmondó könyve is volt, me-

28 Lukács Pál–Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából 1.) 195.

29 A Gertrudis c. imakönyvet 1712-ben adták ki, a 18. századból 3, a 19. századból újabb 9 kiadását ismerjük. *Király F.*: i. m. 190.

30 A Makula nélkül való tükör c. imakönyv első kiadása 1712-ben jelent meg, 1860-ig kb. 8 kiadása ismert. *Király F.*: i. m. 190.

31 VeML V. 102. c. Fasc. VI. N° 3. Suly József gyámi számadása (1764).

32 VeML V. 102. c. Fasc. VI. N° 46. Nemes Juhász Julianna mobiláinak összeírása házasságkötése előtt (1760).

33 VeML V. 102. c. Fasc. VI. N° 57. Rozsnyai György árvájáról, Rozsnyai Erzsébettről készített gyámi számadás (1761–1766).

34 VeML V. 102. c. Fasc. XIII. N° 126. Nagy Katalin hagyatéki ügye (1782–1783).

35 VeML V. 102. c. Fasc. XV. N° 5. Arleth Jakabné hagyatéki iratai (1784).

36 VeML V. 102. c. Fasc. XV. N° 70. Fejér Imréné hagyatéki iratai (1785).

37 VeML V. 102. c. Fasc. XVIII. N° 36. Özvegy Lássek Lászlóné hagyatéka (1788).

38 VeML V. 102. c. Fasc. XVII. N° 65. Sommerfeld Andrásné Csögör Julianna hagyatéka (1789).

lyet *Csudálatos könyv*nek titulálták.³⁹ A 19. század első évtizedéből 4, a másodikból 3 asszonyi tékát ismerünk, a jelentősebbek 7–15 kötetből álltak.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a *könyvtulajdonosoknak kb. 27–30%-a volt nő*, ami persze nem jelenti azt, hogy a férj kezén lévő könyveket (kalendárium, stb.) ne olvasták volna.

Az egyes, nagyobb szakértelmet igénylő mestereknél nem hiányzott a kéziratos vagy nyomtatott szakkönyv sem. Kuktits János ötvösmester 1775-ben, amikor a csőd szélére került, egy aranyért (12 forint 40 krajcár) nemcsak „házi mobiliáit”, hanem szerzőszámaikat is Josef Eisenhut „német szadtler uramnak”, azaz a német szíjjártónak adta el. Ezek közt volt két könyve is, „melyben minden, mesterségemhez való írásim és rajzolásim vagnak” – derült ki évekkal később tett nyilatkozatából.⁴⁰

A már említett Franz Pál-féle hagyatékban (1798) egy „méhész könyvet” is találunk, ami arra utal, hogy a vargamester szabad idejében méhészkedett.⁴¹ A korszak legtöbb könyvével, legösszetettebb kiskönyvtárával Zirczen Mihály patikus dicsekedhetett.⁴² A „mindenféle rongyos” könyvön kívül 78 kötete volt. A *Biblián* (3 forint) és a szokásos vallási irodalmon túl tankönyveket (*Jugendschul könyv* és a *Hármas kis tükör*; 34 krajcár értékben), több szakkönyvet, szórakoztató könyvet (*Luszt Spil könyv*, vagyis *Lustspielbuch*, 16 krajcár), 4 darab *Virtsoft Magazin* (Wirtschafts Magazin, 14 krajcár) vertek dobra. Károly fia egy könyvet tartott vissza magának. Zirczen szakkönyvei közt volt egy értékes fűvészkönyv („Flanzen könyv”, 2 forint 30 krajcár), kétkötetes angol („englises”) patika-könyv (1 forint 40 krajcár), Plenck Pharmacológiája (33 krajcár), egy orvosi szakkönyv (*Medizin Sotzkommer*, azaz *Medizin Satzkammer*, 11 krajcár). A szakkönyveket Franz Ádám patikus vette meg, a többi bizonyos Siller úr, Szauerne, Anton Dradgics és Rothausner Ádám zsidó kereskedő kezére került.

A bibliát „Haislerné asszony” vette meg, aki nem más, mint a városban éppen letelepedett Haiszler György (1761–1814) orvosdoktor, orvosi szakíró felesége.⁴³ Az árverés egyúttal bizonyíték arra, hogy a helyi zsidóság is szívesen megvásárolta és olvasta a német nyelvű könyveket. A *könyvek* mellett a *térképeket*, *metszeteket* s a nyomtatott *szenképeket* is gyakran vásárolta a polgárság. Holczmann János kékfestőnek a Kálvária oldalán épült házában 17 könyve (imakönyvei) között egy „mappa” is volt (1806), melyet Rudy Mihály 34 krajcárért vett meg.⁴⁴ Pápai András kovács veszprémi, Hosszú utcai, 2 szobából, kovácsműhelyből és egy konyhából álló házáat az 1810-es években egy feszület, s nem kevesebb, mint 23 „kép” díszítette.⁴⁵ A nyomtatott szenképek nem hiányozhattak egyetlen katolikus polgár otthonából sem.

A városi polgárság az 1780-as évektől *folyóirat-olvasóként* is jegyezte magát. A Veszprém városi tanács 1781. november 23-án megtartott ülésén úgy határozott, hogy a tanácsnokok a jövőben a hivatali munka megkezdése előtt közösen fogják az újságot el-

39 VeML V. 102. c. Fasc. XIX. N° 32. Özvegy Foltner Ádámné hagyatéka (1792), Fasc. XIX. N° 87. Özvegy Király Józsefné hagyatéka (1793).

40 VeML V. 102. c. Fasc. XI. N° 5. Kuktits János követelési pere Josef Eisenhut ellen (1778).

41 VeML V. 102. c. Fasc. XXII. N° 48. Franz Pál varga hagyatéki iratai (1798).

42 VeML V. 102. c. Fasc. XXIV. N° 14. Zirczen Mihály patikus hagyatéka (1800).

43 *Sziklay János*: Dunántúli kultúrmunkások. Bp. 1941. 392. *Sziklay J.* szerint a szombathelyi püspök volt orvosa 1800-ban telepedett le Veszprémben. Adatát annyiban pontosítjuk, hogy letelepedése az év elején történt, mivel az árverésre ápr. 2-án került sor.

44 VeML V. 102. c. 1807. N° 171.

45 VeML V. 101. b. 1811. N° 130.

olvasni. Itt valószínűleg a *Magyar Hírmondó* olvasásáról lehetett szó, amelynek első számai 1780-ban jelentek meg.⁴⁶

A városi lakosok kis számban megtalálhatók az 1817-ben indított vegyes profilú folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) előfizetői között. Már az első évben előfizette Tormay Antal, a pápai uradalmi jószágkormányzó írnoka, 1819-től Mócsy Elek pápai posta-expeditor és Prauner Gábor uradalmi számvevő, 1820-tól Szalay János uradalmi tisztartó. 1821-ben a polgári és kismemesi származású uradalmi írnokok (kancelisták) már közösen fizettek elő a folyóiraatra.

Veszprémben az első években Jófejű János káptalani számtartó, Vizer István uradalmi földmérő, több kanonok és ügyvéd rendelte meg a *Tudományos Gyűjteményt*.⁴⁷ A veszprémi nemesi, polgári és egyházi értelmiség nemcsak előfizette a folyóiratot, hanem néhány tagja írt is bele; így bizonyos, hogy még több polgár kezébe eljutott.

A könyvkötők és a könyvkereskedelem

A modern tömegkultúra a 19. században alakult ki a polgárosodott Nyugat-Európában, gyökerei azonban a 18. század elejéig nyúlnak vissza. Ebben az időszakban szerveződött a fiatal és tőkeerős polgárság olvasóközönssé, amely puritán erkölcsével és racionalizmusával élesen szemben állt a hagyományos vallási világgéppel és magatartással. A viszonylag nagyszámú olvasóközönsség lehetővé tette az önálló írói egzisztencia megjelenését, a kiadó-forgalmazói hálózat kialakulását. A könyv- és lapkiadás jól jövedelmező üzletággá változott, amely embereik ezreinek nyújtott megélhetést, keveseknek pedig a meggazdagodás forrásává vált.⁴⁸

Magyarországon e folyamat megkésve indult, s a jómódú köznemesség, vagyonos polgárság és értelmiség sorából csak az 1820-as évekre született meg az állandó olvasóközönsség.⁴⁹

A munka- és anyagigényes könyv – magas ára miatt – a 18. században is luxusnak számított, melyhez csak a vagyonosabb rétegek juthattak hozzá. A szép könyv több funkciót betöltött: az értelmiség leginkább munkaeszköznek tekintette, de szerepet kapott a lakás díszítésében is. A kastélyok, kúriák könyvgyűjteménye egyszerre volt a tőkefelhalmozás egy formája, s a gazdagság, jómód társadalmi reprezentációja.

A nagy tételben előállított, szerényebb kivitelű műfajok, a kalendáriumok, énekes- és imakönyvek, vallásos tárgyú elbeszélések, verses históriák a szegényebb rétegek számára is hozzáférhetővé váltak. Kazinczy Ferenc 1788-ban már az újítás szándékával állította ki a látéletet: „Tudósaink, egész a mi időnkig, mindent deákul írtak, s sajtóink alól imádságoskönyveknél, szentek életelnél, halotti prédikációk s verseknél egyéb alig jövéni ki.”⁵⁰

46 *Hungler J.*: Veszprém településtörténete i. m. 181.

47 *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1821. Az előfizetők névsorát az adott év utolsó, XII. füzetében közzölték.

48 *René Wellek–Austin Warren*: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 135–139.; *Leo Löwenthal*: Irodalom és társadalom. Bp. 1973. 103–113.

49 *Fenyő István*: Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830. Bp. 1983. 43–50.; *T. Erdélyi Ilona*: Irodalom és közönsség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. Bp. 1970. (Irodalomtörténeti füzetek 69.) 5–16.

50 Bé-vezetés. *Magyar Museum* 1788. I. VII–VIII. Kazinczy programcikke névtelenül jelent meg.

Az író és olvasó között ekkor még nem volt áthidalhatatlan távolság: az író előfizetés-gyűjtés, mecénás támogatása révén adta ki műveit; a nyomdász forgalmazással is foglalkozott, s a könyvárus is nyomtatott könyvet. A könyvkötő a nyomdából, ívszámra vásárolta meg a kinyomatott szövegeket, s bekötve adta tovább. Gyakori volt, hogy a kiadótól bizományba vette át a portékát. Az antikváriust kötötték leginkább a rendelkezések: csak régi, használt könyvekkel kereskedhetett.⁵¹

Könyvek rendszeres forgalmazásával az 1780-as évek végéig Veszprém megyében csupán a *könyvkötők* foglalkoztak. A könyvkötő foglalkozás megjelenése már önmagában jelzi, hogy az írásbeli és nyomtatott kultúrának egy bizonyos szintjével jellemezhető az adott társadalom. Nem véletlen, hogy folyamatosan csak a legfejlettebb mezővárosokban, Pápán és Veszprémben éltek könyvkötők a 18. században.

Az első mesterek nevét a hiányos véltári források miatt nem ismerjük, működésüket Koncz Pál papírrestaurátor az általuk használt díszítésminták alapján azonosította. Az első veszprémi mester 1696–1740, a pápai kb. 1710–1765 között működött. Az 1740-es évektől Veszprémben már 3, Pápán 2 könyvkötő folyamatosan meg tudott élni. A protestánsok veszprémi vallásgyakorlatának megszűntetésével lehet összefüggésbe hozni, hogy egy református könyvkötővel a magasabb iskolát fenntartó, nemesek lakta Szentkirályszabadján is találkozunk az 1760–1793 közti időszakban. Az eddigi kutatások szerint a 18. században Veszprémben 10, Pápán 7 mester működött hosszabb-rövidebb ideig.⁵² Közülük csak azokat említjük meg, akik huzamosabb időn át folytatták mesteriségüket.

Veszprémben az 1747. évi adóösszeírásban rögtön két könyvkötő nevére bukkanunk. *Szerényi György* (†1754) háza és egy öreg sertése (hízója) után adózott. *Ethey István* (†1760) zsellérsorban élt: nem volt sem háza, sem földje, sem adóköteles állatállománya.⁵³ Később azonban egy 400 forint értékű házat vásárolt. Rajtuk kívül még *Juhász Sámuel* (1709–1784) tevékenykedett ekkor a városban, akinek kéziratgyűjteménye is lehetett. A „nemesek bibliájának” tartott könyvet, Werbőczy *Tripartitum*át maga díszítette kéziratot másolva hagyta ránk.⁵⁴

A legtöbbet a kalandos életű *Ethey István*ról tudunk. Kétszer nősült, s halála után örökösei nem tudtak megegyezni. Perre mentek, s a hosszan tartó per anyaga fennmaradt. Az 1760-ban kelt hagyatéki leltár – mely a peres iratanyagban található – mintegy 2250 könyvet sorol fel; ennyi volt raktáron a könyvkötő halálakor. Az állomány egyharmada ábécéskönyv, ezek mellett különféle latin és magyar tankönyvek szerepeltek, de a könyveknek nagyobb hányadát a vallásos ún. ájtatossági irodalom képezte. Az énekeskönyvek, imakönyvek, szentbeszédok, szentek életéről szóló históriák mellett néhány egyházi író művével is találkozunk (Kempis Tamás, Pázmány Péter). Világi irodalom alig akad a hagyatékban: egy latin költészettörténet, Werbőczy István jogi munkái tartoznak e körbe.

51 *Varga Sándor*: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása Bp. 1980. 7–46.

52 *Koncz P.*: i. m. 339.

53 Itt jegyezzük meg, hogy Ethey neve először nyomdahiba miatt Etkey formában jelent meg, s így terjedt el a szakirodalomban. A családi név valószínűleg a Komárom megyei Ete községről vette eredetét.

54 Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Könyvtára. Lt. sz. 10.318. Az adatot Koncz Pál restaurátor bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm.

A leltárból kitűnik, hogy az olvasók többsége részben praktikus szükségletre (tankönyvek, ének- és imakönyvek) vásárolt, s a morális-nevelő hatású szórakoztató vallási irodalmat olvasta legszívesebben. Ezt bizonyítja, hogy hagyatékából *Baumeister Ferenc* könyvkötő is éppen ezeket a könyveket vette át. Szerszámkészletét a Veszprémtől 3 km-re fekvő Szentkirályszabadján lakó Horváth György vásárolta meg. Betűkészlete 36 darabból állt.

Ethey hagyatéka szinte az egész országra kiterjedő kapcsolatról tanúskodik. A nyomtatott, s még bekötetlen könyveket a győri, soproni, budai, pesti, kassai, nagyszombati és debreceni nyomdából szerezte be. Üzleti kapcsolatait az 1740-es évek elején építhette ki.

1760 után Veszprémben *Baumeister Ferenc* (Franz Xaver Baumeister) könyvkötészetet indult virágzásnak. Baumeister nemcsak Ethey hagyatékának egy részét szerezte meg, hanem az elhunyt Szerényi György szerszámait és könyveit is megvásárolta. Szerényi hosszas betegeskedése miatt üzlete csődbe jutott, egyetlen fiára mindössze 32 forint készpénzt hagyott – feleségére pedig 600 forint adósságot. Az özvegy a legkézenfekvőbb megoldást választotta: férjhez ment Baumeisterhez, aki rendezte adósságait.

Baumeister jó kapcsolatot épített ki a város vezetésével, amelytől rendszeresen ki-sebb megrendeléseket kapott. 1788-tól új üzletet nyitott a városháza földszintjén, egy bérelt helyiségben. Az 1790-es években a budai *Egyetemi Nyomda* bizományosaként is tevékenykedett.

Hasonlóan sikeresnek nevezhető a Szentkirályszabadjáról betelepült református nemes *Horváth Mihály* könyvkötő pályája, aki 1787 júniusában a Jeruzsálemhegyen (a református paplak közelében) lévő házában nyitotta meg boltját és kötészettét. Fennmaradt számadáskönyvéből (1785–1812) munkáját sokoldalúan jellemezhetjük. Általában 2-3 segéddel dolgozott, kocsist, szolgálot tartott.

Üzleti tevékenysége túlmutat a megyén. Élő kapcsolatai voltak Baranya, Fejér, Somogy, Tolna és Zala megyével, a legnagyobb forgalmat azonban Veszprém körzetében bonyolította le. Állandó megrendelője volt Szentgál nemes község közönsége is. A község 1807-ben például 79 könyvet vásárolt a mestertől: 57 kalendáriumot, 2 szent törtéri-át, 2 történeti művet, 15 ábécéskönyvet, 1-1 halottas- és álmokönyvet; ezen kívül 10 könyv bekötetése és 4 okuláré (szemüveg) eladása is szerepelt a számadásban.⁵⁵

A számadáskönyvből kitűnik, hogy a Horváth-féle üzlet bevételének két fő forrása volt: a kötészet és a kereskedelem. Kötésnél saját és hozott anyagot egyaránt felhasznált, általában az egyszerű és olcsó kötésre törekedett. A borításnál kedvelte a kék papírost, a napraforgó mintájú színes papírt. Gyakran használt kalendáriumformát, de előfordult nála az olasz és francia mintájú kötés is. A félkész árut rendszerint a budai, győri, pesti, pozsonyi és váci nyomdánál szerezte be. A könyv és nyomtatvány mellett árult papírt, szemüveget is. Megrendelésre (pl. a pécsi könyvkötőnek) szállított balatoni porzót, s nagyobb tételben dohánnyal is kereskedett, melyet „icce számra” mért ki. Némely vásárra Zsuzsanna lányát küldte el a portékákkal.

Biztos piacot a „kelendős” könyvek: a kalendáriumok, álmokönyvek, tankönyvek, vallási irodalom forgalmazása jelentett, csakúgy mint fél évszázaddal korábban élt elődeinél. De nála már helyet kapnak a történelmi művek, szakszótárak, magyar nyelvű

⁵⁵ VeML XV. 2. d. A Veszprémi Bakonyi Múzeumtól átvett vegyes tárgyú történeti gyűjtemény. Szám nélkül. Horváth Mihály és Horváth Ferenc veszprémi könyvkötők számadáskönyve (1785–1812).

ágendák is, amelyek a megváltozott (a nemzeti kultúrát anyanyelven igénylő) közönség-ízlést tükrözik.

De nemcsak a közönség ízlése változott meg félszáz év alatt, hanem a könyv és a könyvkötő társadalmi státusza is. Könyvkötőnek lenni *társadalmi presztízszt* jelentett már a 18. század végén, 19. század elején. Ezt bizonyítja, hogy a református Horváth Mihályt 1806-ban veszprémi vásárbíróvá választották, s ezzel a városi elit tagjának ismerték el.

A veszprémi nyomda a könyvkultúra szolgálatában

A 18. század első felében a Dunántúlon három nyomda működött folyamatosan: Budán, Győrben és Sopronban. A könyvgyűjtők részint ezek, részint a korábbi nyomdák (Debrecen, Nagyszombat, Kolozsvár) termékeit vásárolták. Mária Terézia uralkodása alatt jött létre az egyházi megrendelésre dolgozó, rövid életű esztergomi (1761) és a pécsi (1773) nyomda.

Térségünkben a legnagyobb szerepe a soproni és győri Streibig-nyomdának volt, amelyek a jozefinizmus kedvező légkörében fióközemek létesítésére is vállalkoztak. Adam Lang Székesfehérvárott (1780), Siess József soproni nyomdász Szombathelyen, míg Streibig József győri nyomdász előbb Pápán (1788), majd Veszprémben (1789) alapított nyomdát.⁵⁶ Streibig vállalkozásának körülményeit ma sem ismerjük pontosan. Tény, hogy 1788-ban kiadványai Pápa impresszummal jelentek meg. 1789 tavaszától már bizonyíthatóan Veszprémben üzemeltette nyomdáját.⁵⁷

Maga a Streibig család több dunántúli nyomda felvirágoztatásában részt vett. A felső-ausztriai származású Streibig József Antal 1719-től Kismartonban (Eisenstadt), 1721-től Sopronban, 1727-től Győrben működött. Unokája, Streibig József (meghalt 1807-ben) tőkéjét Veszprém megyében fektette be.

Az üzemet kezdetől fogva Szammer Mihály (1763–1806) vezette, s arra törekedett, hogy önállósítsa magát, ami 1794-ben sikerült is. Ettől kezdve 1838-ig a család tulajdonában volt a nyomda.⁵⁸ Szammer Mihály nyereségét ismét beruházásra fordította, s 1804-ben – Fejér megye és Székesfehérvár város támogatásával – megnyitotta fehérvári nyomdáját, melyre a pesti nyomdák támadása miatt királyi privilégiumot is szerzett.⁵⁹

56 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 530. *Kosáry D.* a veszprémi nyomda alapítását tévesen 1790-re teszi. *V. Ecsedy Judit*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. 210–211. *V. Ecsedy J.* szerint – helyesen – Streibig József az „1788-ban Pápán megnyitott fióknymdáját költöztette át egy év múlva Veszprémbe”. (I. m. 210.)

57 *Somfai Balázs*: Négyszáz éves a pápai nyomdászat. Honismeret 1978. 1. sz. 23–27.; *Hudi József*: „Történeti értéke kimagasló.” Az első Veszprém megyei hivatalos lap: a Currens. Napló (Veszprém) 1989. jan. 3. 5.

58 *V. Ecsedy J.* (i. m. 211.) azt írta, hogy a Szammer-nyomda „1837-ben szűnt meg”, ami félrevezető, hiszen a veszprémi nyomda nem szűnt meg: Jesztány Tóth János vásárolta meg.

59 Szammer Mihály nyomdász folyamodása Veszprém városához erkölcsi bizonyoságlevélért. Veszprém, 1805. márc. 1. VeML V. 102. c. Fasc. XXIX. N° 20. Folyamodásában azt írja, hogy a fehérvári nyomdát 1804-ben indította, de 1805 elején a pesti tipográfusok sorozatos tiltakozásai miatt a nyomdát bezárták. A Szammer család fehérvári működéséről ld. A Szammer Nyomda története. Szerk. Fülöp Gyula. Székesfehérvár, 1994.

Hasonlóan járt el Perger Ferenc szombathelyi nyomdász, aki két fióküzemet is alapított: előbb Keszthelyen (1816), majd mikor a vármegyei és uradalmi igényeket kielégítő vállalkozás lehetetlenné vált, Zalaegerszegen (1820).⁶⁰ Az eddigi kutatások alapján képet alkothatunk a nyomda művelődéstörténeti szerepéről:

3. táblázat

A veszprémi nyomda ismert kiadványai (1789–1845)

Nyomdatulajdonos	Működési időszak	Művek száma
1. Streibig József	1789–1793	21
2. Szammer Mihály	1794–1806	88
3. özv. Szammer Mihályné Wallner Klára	1806–1827	171
4. Szammer Alajos	1828–1838	73
5. Jesztány Tóth János	1838–1845	63
Mindösszesen		416

Az egy szedővel, egy nyomdásszal működő kisüzem évi papírszükséglete az 1810-es években 30 bála volt, amely megfelelt a hasonló nagyságú dunántúli nyomdák teljesítményének. A két alkalmazott évente átlagosan 6-7 könyvet, s egyéb művet állított elő. Emellett kielégíthette a hivatalok és magánszemélyek aprónyomtatvány-szükségletét is (pl. adóívek, színlapok, számlák, stb.).

Az 1794–1806 közti időszakot közelebbről megvizsgálva, megállapíthatjuk, hogy ez idő alatt a 88 műből 57 magyar (64,77%), 27 latin (30,68%), 4 német nyelven (4,55%) íródott. A reformkorban, Jesztány Tóth János időszakában (1838–1845) az arányok alig változtak: eltűntek a német nyelvű kiadványok, 40 magyar (63,49%) és 23 latin (36,51%) nyelvű munkát ismerünk.⁶¹

Szombathelyen a Siess József működése idején (1787–1806) kiadott 147 műnek csak 22%-a volt magyar, 77%-át a latin kiadványok tették ki.

A latin nyelvű kiadványok mindkét megyeszékhelyen a katolikus egyházhoz kötődő megrendelőknek köszönhetőek. A latin nyelvű egyházi kiadványok bizonyos reprezentatív műfajokba sorolhatók: ilyenek a világi és egyházi előjárókat köszöntő beszédek, az egyházzjogi, teológiai, egyháztörténeti művek, amelyeket 1814-től kezdődően az egyházmegyei névtárak egészítenek ki.

A köznépnek szánt prédikációk, halotti beszédek, erkölcsi oktató kiadványok stb. természetesen magyar nyelvűek. A világiak és a protestánsok által kiadott művek szintén magyar nyelvűek.

⁶⁰ Gyimesi Endre: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. 1. rész. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1988. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 28.) 91–107.; Kuntár Lajos: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. Szombathely, 1969. 24., 26.

⁶¹ Az elemzéshez dr. Kredics László könyvtáros (Veszprém Megyei Levéltár) bocsátotta rendelkezésemre cédulagyűjteményét. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

A művek szerzőinek (kiadóinak) vizsgálata tovább árnyalja a képet:

4 . táblázat

A veszprémi nyomdatermékek megoszlása szerzők és kiadók szerint (1789–1806)

A művek kiadói, szerzői	Művek száma
1. Római katolikusok	52
2. Evangélikusok	14
3. Reformátusok	8
4. Izraeliták	–
5. Világi személyek	11
6. Bizonytalan	3
Mindösszesen	88

A művek 84%-a esetében a könyvtermés mögött egyházi személyek és intézmények álltak, ami persze nem jelenti azt, hogy mind a 74 kötet egyházi célt szolgált volna. Jelzi viszont, hogy a könyvtermelésből leginkább az egyházi értelmiség vette ki a részét. Az egyes felekezetek közt nagy eltérést észlelhetünk: a megye protestáns lakosságának a többsége református volt, s mégis az evangélikusok vezetnek a listán. Ez azzal magyarázható, hogy több évtizedes szünet után 1783-ban újjászervezett pápai református kollégiumot csak 1797 után kezdték fejleszteni; a református szerzők műveiket más nyomdában (Győr, Debrecen, Sárospatak) állíttatták elő. A népes hitközségekben működő tudós zsidó rabbik valószínűleg azért kerültek el a veszprémi nyomdát, mert annak nem volt héber betűkészlete. A szerényebb felszereltség több esetben akadály volt annak, hogy igényes munkák kiadására is megbízást kapjanak a nyomdászok.

A sajtó adta lehetőségekkel a vármegye élt elsőként, amikor 1788-ban elhatározta, hogy körlevelet, hivatalos közleményeit többé nem a vármegyei kancellárián, másolással sokszorosíttatja, hanem kinyomtatja, hogy minden településre eljuthasson. Így született meg *Currens* (1806-tól *Tudósítások*, később *Tudósítások*) címmel az *első Veszprém vármegyei hivatalos lap*. A kétlapos kiadványnak 1788-ban 60 száma jelent meg, s betűrendes mutatót is készítettek hozzá. A lap kezdetben pápai keltezéssel látott napvilágot; az első Veszprémben kiadott szám 1789. május 12-i keltezéssel készült. 1788–1790 között, II. József nyelvrendeletének megfelelően, németül is kiadták a lapot, így a németek lakta falvakban is anyanyelven olvashatták. A királyi, helytartótanácsi rendeleteket, vármegyei végzéseket és szabályrendeleteket (pl. községi számadások módja, hivatalos árszabások, tűzvédelmi szabályzatok, körözvények) tartalmazó hivatalos lap a vármegyei gyűlések rendjéhez igazodva a legfrissebb hivatalos híreket szállította a megye településeire.

A vármegyei aljegyző szerkesztésében megjelent lapból természetesen hiányoztak a személyi hírek, hiszen a politika a nemesek kiváltsága volt. A *Tudósítások* 1846-ig rendszeresen napvilágot látott; utolsó számai 1848-ban jelentek meg. A veszprémi polgári elit természetesen minden számát olvasta, s használat után archiválta.⁶²

⁶² A lap teljes sorozata egyetlen gyűjteményben sincs meg; sok példánya fennmaradt Veszprém város levéltárában (VeML V. 102. Kurrensék gyűjteménye), szórványszámai megtalálhatók a pápai református könyvtár nyomtatványgyűjteményében.

Az első Veszprém megyei folyóirat az egyházi értelmiséghez, s a nyelvújítási mozgalomhoz kötődött. A *Prédikátori tárház* című folyóirat Fábián József (1762–1825) vörösberényi református lelkész kiadásában, 1805-ben jelent meg. A magyar mezőgazdasági szakirodalmat, az egyháztudományt gazdagító szerző műveinek jelentős részét a megyeszékhely nyomdája állította elő, így kézenfekvőnek tűnt, hogy folyóirat-tervével is a helyi nyomdát keresse fel.

A folyóiratnak az első félévben megjelent négy füzete színes és gazdag anyag közlésére vállalkozott. Az eredeti elképzelésnek megfelelően a folyóirat prédikációkat, ágendákat, tudományos értekezéseket, „eklézsiákat illető legjobb könyveknek” az ismeretetését tűzte ki célul. A *Prédikátori tárház* első három füzetében prédikációkat, a negyedikben ágendát (szertartásrendet) találunk. A harminckét prédikáció a „nevezetesebb és ritkább” vallási tárgyakhoz kapcsolódott, s a mindennapi élet szinte valamennyi területét felölelte.

A veretes magyarsággal megírt beszédek a valláserkölcsei nevelés mellett a tudományos ismeretterjesztést is szolgálták. Különösen Fábián József lépett fel írásaiban a tévhitek, babonák ellen, s beszédeiben a természeti jelenségek természettudományos magyarázatára törekedett. Munkatársai közül Ángyán János (1768–1846) veszprémi református lelkészt, neveléstudományi szakíróként kell kiemelni.

A nagy reményekkel induló kezdeményezés félbemaradt. Az 1806-os évfolyam kiadására kellő támogatottság hiányában Fábián már nem vállalkozott.

Több mint egy évtizednek kellett eltelnie, míg a veszprémi értelmiség újra kísérletet tett erőinek egyesítésére, s közel másfél évtizednek, míg az összefogás eredményeként megszületett az újabb egyházi folyóirat, a Horváth János szerkesztette *Egyházi Értekezések és Tudósítások* (1820–1824).

A Verseyhy Ferenc közreműködésével Veszprémben kiadott első magyar nyelvű katolikus folyóirat fontos szerepet játszott a magyar nyelvű teológiai terminológia és az egyháztörténet-írás kialakulásában.⁶³

A polgárság könyvkultúrája a 19. század első felében

A Veszprém városi tanács iratanyagában található különféle összeírások alapján válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy történt-e változás a mezővárosi polgárság könyvkultúrájában a 19. század első felében. Közlebbbről: változott-e a kézművesek és kereskedők kezén lévő kiskönyvtárak összetétele, a polgárok ízlése?

A hagyatéki, árverési iratokból, vagyonszeírásokból számszerűsíthető könyvekről statisztikai kimutatást készítettünk (5. táblázat).

Ha figyelembe vesszük, hogy a század első évtizedében Zirczen Mihály patikus gazdag kiskönyvtára (78 kötet) erősen torzítja az átlagot (anélkül az átlag éppen 3), megállapíthatjuk, hogy a 19. század első felében a veszprémi polgárság könyvállománya és az egy gyűjteményre eső könyvek száma is folyamatosan és dinamikusan emelkedett.

Míthogy a hivatalos iratokban a polgárok viszonyainak csak egy kis része tükröződik, elmondhatjuk, hogy a megyeszékhely lakossága körében a polgári rétegen belül

⁶³ Horváth Konstantin: Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások”. (Az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824. Verseyhy Ferenc és Horváth János levelezése 1819–1822. Veszprém, 1937.

nőtt a könyv vásárlásának és olvasásának a presztízse. Az 1830–1840-es években már a polgárságnak nagyobb hányada rendelkezett olvasnivalóval.

5. táblázat

A veszprémi polgárság inventáriumokból ismert könyvállományának változása (1801–1840)

Évtized	Könyvtulajdonos	Kötetek száma	Átlag (kötet/fő)
1801–1810	16	128	8
1811–1820	11	40	4
1821–1830	21	142	7
1831–1840	30	280	9
Mindösszesen	78	590	8

A hagyatékok árverésén egyre több könyvvel találkozhatunk, s ezeken az alkalmakon már nemcsak a kereskedők (magyar-német és zsidó kereskedők, könyvkötők) jelentek meg, hanem a komoly könyvtárral rendelkező értelmiségiek is (pl. Laszkallner Antal veszprémi kanonok), ami jelzi, hogy a népi műfajok mellett valami más is megjelent a helyi könyvpiacra, amely a kulturális elit figyelmét is felkelte.

A növekvő átlagok – csakúgy, mint a század elején – a reformkorban szélsőségeket takartak: az olvasó polgárok egyik, nagyobb csoportját azok a mesteremberek alkották, akiknek néhány (1–10) kötetük volt a hagyományos könyvekből (biblia, énekes és imakönyvek, ájtatos irodalom); a másik csoport tagjai viszonylag sok (olcsó) könyvet vettek, melyek között korszerű könyvek is lehettek. Az 1820-as években 2 polgárnak volt 10–50, az 1830-as években 4 polgárnak volt 10–110 kötetből álló tékája.

A határvonal nem volt éles: ha valaki nem elégedett meg az öröklött könyvekkel, hanem az 1830–1840-es években maga is vásárolt kalendáriumot, azokból is korszerű ismereteket nyerhetett.

A legértékesebb könyvnek kétségtelenül ekkor is a *biblia* számított, az árveréseken 1 váltóforint 30 krajcártól 7 váltóforint 30 krajcárig mozgott az ára. Az előbbi összegért egy „avétt”, az utóbbiért egy „nagy öreg” bibliát lehetett megvásárolni. Az 1820-as években Horváth József fazekasnak (1823), Pápay József kézművesnek (1824), özvegy Jákói Mihályné nemes Balogh Erzsébetnek (1830), Posgai Sándorné Segesdi Évának (1830), később Rostási Sámuel csapónak (1832), Gyurits György molnármesternek (1834), Gannai Józsefnének (1834), özvegy Fejér Józsefnének (1834), Besenyő Mihály csutorásnak (1835), idősebb Jádi Ferenc csizmadiának (1835), a református kocsis Szíjjártó Istvánnak (1836), idősebb Suly Antal jómódú pékmesternek (1837).

Összeségében azt mondhatjuk, hogy a hagyatékokat írásba foglaló *polgárság egynegyedének volt különböző kiadású és típusú bibliája*.

Az 1820-as évek elején Kepeck Ferenc (Franz Xaver Kepeck) bábosmester feleségének, Baldauf Annának a hagyatékában (1822) az összeírók két tételben összesen 34 könyvet vettek számba; értéküket 15 forint 24 krajcárban állapították meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a férj már 1815 táján meghalt, egy hagyományos összetételű könyvtárral kell feltételeznünk az özvegy 1822 novemberében bekövetkezett halála után felvett hagyatékban. Az árverésen az értékesebb könyveket egyesével-kettesével, a kevésbé értékeseket ötösével-hatosával, összesen 59 könyvet adtak el a becsár egyharmadáért (3 forint 6 krajcárért). A könyvek között „egy prédikáló könyv” volt a legértékesebb, melyet Stáin (Stein) György vett meg 48 krajcárért. A nagyobb könyvek 27–39 krajcáros

áron keltek el, a legértéktelebnek tartott kötetek darabjéért csak 1-2 krajcárt kellett adnia annak, aki olvasmányra vágyott. Az árverési tételeknél csak a könyvek darabszámát, esetleg nagyságát tüntették fel, egyedül egy prédikációskötetet és 12 kalendáriumot jelöltek meg külön.

Az eladott könyvállomány 7 vevő közt oszlott meg, a vevők többsége német anyanyelvű volt, amely jelzi Kepeck kiskönyvtárának nyelvi összetételét. A veszprémi polgárok közül Filf András 8, Gruber András deák 8, Hetesi András 2, Karaholetz Ferenc 7, Pauer József 5, Stáin (Stein) György 25, Zsolnai István 4 kötettel gazdagodott. Legtöbbit Stáin György költötte: ő szerezte meg a prédikációskötetet, a 12 kalendáriumot, egy „nagy” és több kisebb könyvet, melyekért összesen 2 forint 6 krajcárt adott ki. Szemünk előtt újabb 7 könyvszerető ember tűnik fel, akik közül – mivel 1840-ben még éltek – egy sem szerepelt a fentebbi statisztikában.

A Kepeckné-féle könyvhagyaték vázlatos elemzésének van egy további tanulsága: megbízható adatokat a különféle hagyatéki iratok (végrendelet, vagyonszezárs, árverési jegyzőkönyv stb.) együttes feldolgozásával nyerhetünk.⁶⁴

Az 1820-as évekből még egy gazdagabb kiskönyvtárat ismerünk. Özvegy Ellenberger Krisztiánné Kis iskola utcai lakos hagyatékában (1830) 36 darabos könyvállományát említették, értékét 36 krajcárban állapították meg, ami mögött kalendáriumokat, s kisebb értékű könyveket (pl. imakönyvet) kell feltételezni.⁶⁵

Az 1830-as évekből három hagyatékot: Gyurits György molnármester 66 kötetes (1833), idősebb Jádi Ferencné 24 kötetes könyvtárát (1835) és özvegy Bucher Ferencné 103 darabos könyv- és metszetgyűjteményét (1840) emeljük ki.

Gyurits György evangélikus molnármester két helyen tartotta könyveit: almádi szőlőjében, a préházban 7 kedves könyvét őrizte, míg a többi Tóth Péter veszprémi házában, ahol albérletben – korabeli kifejezéssel: zsellérként – lakott. Ha Almádiban időzött, szívesen kézbe vette énekeskönyvét és a bibliáját, de olvasgatta a természet történetéről, a fizikáról és Jézus kínszenvedéséről szóló könyveket, s két egészségügyi könyvet, melyeket „orvosi könyv” és „egés[et] tárgyazó” könyv titulussal látott el az összeíró. (A kifejezés valószínűleg egészségügyi tanácsadó, ún. reguláskönyvet takar.)

Albérletében egy papírdobozban, „papíros iskolában” tartotta könyveit, melyek közt „oskolai tanító könyvet”, több latin tankönyvet (pl. Cellariust, grammatikát, természettant), egy „deák, magyar, német” könyvet (valószínűleg szótárat), több vallásos irodalmat, magyar történeti és irodalmi munkákat őrzött. A szakmáját az *Ezermester* című könyv képviselte. Az összeíró által 1. tétel alatt hibás magyarsággal felvett „Edelka nevezető Könyvek 2 darab[b]a[n]” Dugonics András *Etelka* című szomorújátékát jelentheti; a 9. tétel alatt felvett „Telemakus bujdosónak története” *Telemachus utazásai* című népszerű műre utal. Irodalmi érdeklődését még jobban kifejezi, hogy megvásárolta „Ciceró leveleit”, az Eredeti magyar játékszín egy kötetét, „Fédra s[z]omorú játékját”. A „Perlaki David munkája 1 D[arab]” tételszám alatt feltüntetett könyv Perlaky Dávid 1837-ben Pesten, a Trattner–Károlyi nyomdában megjelent *Történeti adatok. Költészeti tordalékkal* című művét jelenthette. Történelemből az egyháztörténet (pl. Jeruzsálem pusztulásáról, a gályarabokról szóló könyv) mellett a világi történet is érdekelt: volt

64 VeML V. 102. b. Tanácsi iratok. 517/1829. (VII. 12.) sz. Özvegy Kepeck Ferencné hagyatéki iratai (1822).

65 VeML V. 102. b. 1831. N° 135. Özvegy Ellenberger Krisztiánné hagyatéka (1830).

könyve Nagy Lajosról. A „mindenféle titulus nélkül” felvett 24 darab könyv között számos kalendárium lehetett, ami feltételezi, hogy rendszeres olvasóval állunk szemben.⁶⁶

Gyurits könyveit nem bocsátották árverésre: 8 gyermeke tarthatott ezekre igényt. A veszprémi polgárság széles kapcsolatait mutatja, hogy a legidősebb örökös, a 42 éves Gyurits József Eszéken élt és német szabóként dolgozott, 36 éves öccse, György apja mesterségét folytatta, s Csurgón (Fejér megye) a báró Splény család birtokán üzemeltetett egy malmot. A 32 éves Sámuel a veszprémi sorozású Hessen-Homburg cs. k. gyalog serezsred káplárja volt. A legkisebb fiú, Gyurits Pál a soproni evangélikus líceumban tanult, s mindössze 18 éves volt. A három lánytestvér közül a legidősebb, a 34 éves Éva Tabon (Somogy megye) volt férjnél, s magánál tartotta Zsuzsa húgát is. Erzsébet szintén férjnél volt, s Izoldon (Baranya megye) lakott, míg a 27 éves Katáról az összeírók nem tudták megállapítani, hol tartózkodik.

A család kapcsolatai jószerivel behálózták az egész Dunántúlt.

A fiúk közül mindegyik igényt tarthatott volna a könyvhagyatékra, a legesélyebb azonban Gyurits Pál ifjú volt, aki a könyveket – néhány kivétellel – nyugta ellenében át is vette a városi kiküldöttektől.

Bucher Ferencné hagyatékában (1839) a férjével közösen szerzett könyveket találjuk. Bucher Ferenc (Franz Xaver Bucher) ismert és képzett veszprémi festő volt, a környéken számos templomi freskó őrzi a keze nyomát. Családjával a Komakút utcában, tekintélyes házban lakott, melynek értékét 3000 forintra becsülték. Két fia volt: az idősebbik, Ferenc a festészeti akadémia elvégzése után, 1819-től apja mesterségét folytatta, József az 5. sz. (a szardíniai király nevét viselő) cs. k. huszárezredben szolgált; 1839-ben már Teréz testvérük is férjnél volt; a neves óráscsaládból származó Langer József volt a házastársa.

Magától értetődött, hogy a mesterségbeli eszközöket, a 22 darabos, várakat ábrázoló metszetgyűjteményt, a 38 darabos rajzgyűjteményt, s a könyvek javarészét magának tartotta fenn. A képes *Szettek Históriajából* 9 fekete bőrkötéses kötetet örökölt; ezeket éppúgy felhasználta munkája során, mint a képes mitológiát. A többi, külön meg nem jelölt kötet (kalendárium, imakönyv stb.) és „Bruchton Tamás” kétkötetes lexikona már a szakmán kívüli olvasmányokat jelentette. A legértékesebb munkát, egy közelebről meg nem nevezett kétkötetes lexikont Laszkallner Antal veszprémi kanonok 5 forintért vásárolta meg.⁶⁷

A hagyaték érdekessége, összetételén túl, hogy a mások által szakrális célra használt *Szettek élete* az idősebb és ifjabb Bucher Ferenc esetében egyszerű munkaeszközzé változott.

Pontosabb leírás híján nem vettük fel a statisztikába, de megemlítjük, hogy az országszerte ismert neves „vízépítésznek”, Veszprém megye tiszteletbeli mérnökének, a fiúörökös nélkül elhunyt Tumler Henriknek (1748–1835) is voltak könyvei. Halála előtt Belidor 4 kötetes hidraulikus könyvét, valamint balatoni mappáját Veszprém vármegyének hagyományozta.⁶⁸

66 VeML V. 102. b. 1837. N° 364. Az almádi présház leltára (1833), 1837. N° 512. Gyurits György hagyatéki iratai (1833).

67 VeML V. 102. b. 1840. N° 307. Bucher Ferencné hagyatéka (1839).

68 Lukcsics P.–Pfeiffer J.: i. m. 236–237.

A helyi olvasókat – miként korábban – főként a könyvkötők látták el olvasnivalóval. A reformkorban az alábbi könyvkötők működéséről tudunk:

Csehszíjjártó István református, élt 1801–1848 között,

Georgi, Ludvig (Georgi Lajos) 1846-tól működött,

Gründler (másként Rundl), Anton római katolikus volt, 1783–1846 között élt, mesterségét 1807-től űzte,

Gründler (másként Rundl) Ferenc római katolikus, 1806-tól 1845-ben bekövetkezett haláláig működött,

Horváth Ferenc református, élt 1789–1863 között,

Till Antal katolikus, működött 1839–1847 között,

Till József katolikus, működött 1820-tól haláláig, 1846-ig,

Vásonyi (Vázsonyi) István református, nemes, élt 1790–1847 között.⁶⁹

Az olvasóközönség nagyságát jól mutatja, hogy korszakunk végén, 1847-ben a megyeszékhelyen 5 mester meg tudott élni – hármójuk egy-egy legényt és inast is tartott. A mesterek részben a budai, részben a győri céhbe tartoztak, áruikat többnyire Pesten, Pozsonyban, Győrben, Komáromban és Debrecenben szerezték be.⁷⁰

A legtekintélyesebb könyvkötő Vásonyi (Vázsonyi) István, aki – a többséggel ellentétben – egész évben űzte mesterségét, segédet is tartott. A város tekintélyes polgára, aki 1830-ban a deputátusi, majd a városi adóevőí (1831–1839), végül a gyámatyai (1841–1846) tisztséget töltötte be. Időnként jelentős kölcsönökkel (pl. 1843-ban 2000 forinttal) segítette a várost.⁷¹

A műveltség magasabb fokára lépett polgárság körében a reformkorban már megtaláljuk a *naplóíró* iparosokat is. A vasi eredetű pápai katolikus kisnemesi családba született Franciscs Károly (1804–1880) borbélylegény dunántúli és felvidéki vándorévei után, 1827-ben Veszprémben telepedett le, s az 1830-as évektől kezdve szabad idejében kertészkedéssel, kirándulással, olvasással és oktatással foglalkozott. Szerelme, Jákói Zsófia magán leányoskolájában (varróiskolájában) érzelmes „románokat”, verseket olvasott fel a serdülő 12–15 éves lánykáknak. Kölcsönként könyvekből ismerte meg a korabeli magyar irodalmat: Kisfaludy Sándor, Petőfi Sándor, Tompa Mihály és Vörösmarty Mihály költeményeit, Alexander Dumas, Sue és Jókai Mór regényeit. 1846-ban belső kényszerből kezdett naplót írni. A következő évben összeállította daloskönyvét. Évtizedeken át (1870-ig) vezetett naplói, s a segítségükkel készített, irodalmi igényű visszaemlékezései avatták őt az első magyar munkásíróvá.⁷² Mivel csak 1853-ban vált mesterré, korábbi életéről – nem lévén önálló egzisztencia – semmi adatot sem találunk a városi levéltárban.

Franciscs kivételes pályája arra is rávilágít, hogy a hivatalos iratokban fellelhető könyvek alapján a korabeli olvasó társadalomnak csak egy részét ismerhetjük meg. Az írásbeli hagyaték nélkül távozó, vagy a saját könyvvel nem bíró egykori olvasók többsége örökre rejtve marad az utókor előtt.

⁶⁹ *Koncz P.*: i. m. 341.

⁷⁰ VeML V. 102. h. Iparosok összeírása. 1847.

⁷¹ VeML V. 102. a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1821. N° 6., 1830. N° 5., 1831. N° 108., 1839. N° 457., 1841. N° 83., 1846. N° 619. Kölcsönügyletére 1843. N° 364.

⁷² *Franciscs Károly*: Kis kamorámban gyergyát gyűjték. Vál., sajtó alá rend. Vörös Károly. Bp. 1973. Franciscs elveszettnek hitt, 1827–1849 közti időszakra vonatkozó emlékiratait most készítjük elő kiadásra.

JÓZSEF HUDI

MIDDLE-CLASS BOOK CULTURE IN VESZPRÉM IN THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES

Until recently, research into the book culture of Hungary's middle classes was confined to the so-called royal free towns. Interest in the middle classes of the markettowns, which until 1848 were subordinated to the landowners, grew only after the appearance of functional urban history. In his article, the social historian author presents the book culture of the middle classes of Veszprém, situated in Transdanubia to the north of Lake Balaton. The author examines the eighteenth and nineteenth centuries and bases his findings on sources in the municipal archives.

Before the bourgeois revolution of 1848, the 14,000 inhabitants of Veszprém were a very diverse population in terms of legal status, religion, wealth, and culture. Catholics formed a large majority (81% in 1847). The remainder of the population was Calvinist, Jewish, or Lutheran. As a result of the urban policy of the landowners (the Catholic bishops of Veszprém), the town was led by artisan and merchant burghers, comprising more than one-third of the local population. In 1815, forty-seven percent of the town's tax-paying residents were literate. According to an industrial statistical survey carried out in 1847, by that time sixty percent of young guildsmen knew how to write. This statistic shows that writing had become a part of normal everyday life.

In his study, the author uses sources that may be statistically processed (such as inventories, guardianship data, wills etc.) in order to determine when the town's middle classes began collecting books, what they read, how they obtained their books, and how tastes changed over time. The conclusion drawn is that books first began to appear regularly in bequest inventories in the 1750s; middle-class men and women belonging to both German and Hungarian ethnic groups were readers. Initially, just a few books appear in the inventories, but in the 1780s, 6–8–15 volumes may be found. In the first half of the nineteenth century, private libraries containing 10–50 volumes are no rarity, and some collections comprised as many as 100 volumes or more. (Intellectuals had by this time many hundreds of books; and canons and bishops, thousands.) Readers in the eighteenth century tended to buy textbooks, almanacs, hymn and prayer books, and other religious material. From the 1780s, they also purchased national literature, and the town's senators even read periodicals. From the last third of the eighteenth century, and in the early nineteenth century, economic, fictional, historical, geographical, and medical works were read too. In the 1820s and 1830s, bibles were mentioned in one quarter of bequest inventories. The bible was considered the most expensive book.

Books were obtained primarily from bookbinders, who had links with Hungary's major printers. In the eighteenth century, on average three bookbinders could make a living in the town, and in the nineteenth century there were four bookbinders in the town. A printing house operated in the town from 1789. It also took local orders. From 1789 there was an official paper, and from 1805 and 1820 church magazines were also available. In the period from 1825 to 1848, the middle classes were not just consumers of literature, but creators of it too. The barber Károly Francsics kept a diary from 1846. He later wrote his memoirs. Still, the public only became aware of his writings after his death.